
ПРО РОЛЬ НОСІЇВ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ДНІПРО-ДВИНСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: БАЛТИ І СЛОВ'ЯНИ

Д. Я. Телегін

Стаття присвячена ролі первісного населення південного заходу Східної Європи в процесі укладання праслов'янського та прабалтійського мовних діалектів.

З кожним роком все очевиднішим стає той факт, що вирішення етногенетичних питань первісної епохи потребує комплексного системного підходу з урахуванням даних ряду сумісних наук і, перш за все, мовознавства, археології і антропології. Ще Т. Лер-Славинський¹ відзначав, що у вивченні етногенетичних питань вихідний зв'язок між даними історії, мови, матеріальної культури і антропології не підлягає сумніву. Подібні погляди властиві також і багатьом іншим дослідникам — Г. С. Кнабе², І. М. Дьяконову³, Б. В. Горнунгу⁴ та ін. Такі висновки лінгвістів, що їх поділяють археологи⁵, цілком зрозумілі, якщо мати на увазі, що кожна первісна археологічна культура чи їх групи є в принципі відбитком певної давньої етнічної (мовної) спільності (О. Я. Брюсов, П. М. Третьяков, А. Х. Халіков та ін.).

У визначенні етнічних спільностей головним, безумовно, є мова, але археологічні дані значною мірою уточнюють абсолютну хронологію і географію визначених лінгвістами мовних явищ у давнину.

Мова і етнос — не синоніми, але етногенетичні і лінгвістичні процеси протікали, треба думати, звичайно паралельно, особливо в давнину.

При розгляді питань про роль неолітичного населення межиріччя Вісли, Західної Двіни і верхньої течії Дніпра в етногенетичних процесах важливим є питання про час виникнення і розпаду індоєвропейської спільності. Ми тут виходимо з уявлення про те, що складання і розпад індоєвропейської мовної спільності треба відносити ще до донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи. Цю тезу поділяють як багато лінгвістів — В. Краузе⁶, Е. Мейер⁷, В. Георгіс⁸ та ін., так і археологи — О. Я. Брюсов⁹, В. Ф. Генінг¹⁰, О. О. Формозов та ін. У цьому зв'язку доцільно нагадати, що існування окремих індоєвропейських мов анатолійських груп у IV—III тис. до н. е. тобто в епоху неоліту — бронзи, вважається встановленим фактом. З писемних джерел Ассирії видно, наприклад, що хетська мова і лувійські діалекти на кінець III тис. до н. е. були уже давно сформованими¹¹.

Мова слов'ян і балтів вважається серед інших індоєвропейських діалектів однією з наймолодших, але її початок багато дослідників відносять ще до епохи бронзи¹², пов'язуючи з розвитком культур шнурової кераміки, тшинецькою, штрихованої кераміки та ін. другої половини III—II тис. до н. е. За останні десятиліття висловлено також ряд думок про можливість віднесення процесу складання мов прабалтів і праслов'ян ще до більш раннього часу — пізнього неоліту, тобто до кінця IV—III тис. до н. е.

Із лінгвістів про праслов'ян цього часу (IV—III тис. до н. е.) писали Б. В. Горнунг¹³, В. І. Георгіс¹⁴. Останній, як і багато інших дослідників, вважає що на цьому етапі етногенезу балтів і слов'ян існувала ще нерозчленована балто-слов'янська спільність, яка потім розпалась на балтів і слов'ян. На думку Т. Лер-Славинського загальнослов'янський комплекс почав складатись в III тис. до н. е.¹⁵ До часу, що «передував II тис. до н. е.» відносять лінгвісти і появу балтів¹⁶.

Думку про входження прабалтів і праслов'ян до складу носіїв місцевих неолітичних культур IV—III тис. до н. е. ми знаходимо у багатьох археологів. О. Я. Брюсов¹⁷, наприклад, бачив предків слов'ян серед населення не-

олітичних культур гребінцевої кераміки на Дніпрі і Волзі. В. Ф. Ісаєнко¹⁸ і І. А. Лозе¹⁹ вважають, що племена гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки Прип'ятського басейну і Латвії уже були індоевропейцями. Витоки загальнослов'янського комплексу, на думку В. Ф. Ісаєнка, належать до неолітичної епохи. Говорячи про етнічну приналежність носіїв неманської культури, М. М. Чернявський вважає, що вони брали участь у формуванні балтомовної спільності²⁰. Н. М. Гуріна²¹, Р. К. Римантенс²², О. М. Микляєв²³ стоять на позиціях, згідно яких нарвська культура була одним із компонентів у складанні балтів. Д. О. Крайнов²⁴ писав, що культури раннього неоліту — нарвська, нсманська, верхньоволзька і дніпро-донецька належать до однієї етнічної спільності, із якої могли виділитися прабалти. Висновку про важливу роль неолітичних племен Дніпро-Вислинського межиріччя у складанні праслов'ян і прабалтів за археологічними даними дійшов в середині 60-х рр. і автор²⁵. У даний час ці висновки знаходять нове обґрунтування в гідронімічних матеріалах регіону.

Основні результати вивчення давніх гідронімів України і Східної Прибалтики викладені в працях В. М. Топорова і О. М. Трубацова²⁶, О. С. Стрижака²⁷, І. М. Железняка²⁸, А. П. Ванаса²⁹ та ін. Ще раніше питаннями етнічної приналежності назв річок і водоймищ Білорусі й України займалися А. Л. Погодін, І. А. Соболевський, М. Фасмер, К. Мошинський та ін. Для басейну Дніпра і Подвиння уже визначена етнічна приналежність кількох сот давніх гідронімів, в тому числі, ілрійські або західнобалканські, фракійські або східнобалканські, іранські (індоіранські), давньослов'янські, балтійські і фінноугорські та ін. Про них докладно буде мова нижче, а тут лише зупинимось на розгляді слов'янських і балтійських гідронімів, які займають все верхнє і значну частину Середнього Подніпров'я — перші — південну і східну частину цього регіону, а другі — північну (рис. 1). Найархаїчніші за О. М. Трубацовим слов'янські назви визначені в лісостепових районах України. Всього їх понад 50, серед яких виділяється кілька груп, у т. ч. на Дністрі (Мочас, Сопот, Стебник та ін.), на Волині — Стубло, Стир, Жерв тощо і Середньому Дніпрі — Говтва, Трубіж, Супой тощо. Численні слов'янські назви річок першого періоду заселення відомі в Білоруському Лівобережжі Дніпра. Балтійських гідронімів у Подвинні і Подніпров'ї нараховуються сотні. Вони повністю покривають басейни річок Верхнього Дніпра — Березини, Сожі, Десни та ін. Дещо менше їх в басейнах Прип'яті і Сейму. На лівий берег Сейму вони практично не переходять, а в долинах правобережних приток Прип'яті ці гідроніми представлені лише 20 назвами (Поринь, Виля, Верпа тощо).

Важливим аспектом розглядуваної проблеми є і питання про топогенез, тобто локалізацію району складання прабалтів і праслов'ян. Батьківщину перших звичайно пов'язують з Прибалтикою та прилеглими територіями Східної Європи. В цьому питанні суперечностей серед дослідників не спостерігається. Балти — стверджує Ф. П. Філін³⁰ — були споконвічними автохтонами. Що ж стосується питання первинного місця складання слов'ян та їх подальшого розселення в Європі, то тут, як відомо, обговорюються дві основні гіпотези, які значною мірою виключають одна одну. Прихильники першої — Вісло-Дніпровської теорії (Л. Нідерле, М. Фасмер, В. Георгієв та ін.) вважають, що початок етногенезу слов'ян слід пов'язувати з територією Подніпров'я або межиріччя Дніпра і Вісли, звідки вони поширились на Захід. Автори другої — Вісло-Одерської концепції (Л. Козловський, Й. Костженський, К. Язджевський, В. В. Седов), навпаки, вважають, що прабатьківщину слов'ян слід шукати на Заході — десь у межиріччі Вісли й Одера, звідки вони проникли на Схід до Подніпров'я³¹. На думку В. О. Рибаківа³² ступінь переконливості аргументів цих двох гіпотез приблизно однаковий, у зв'язку з чим він вважає за можливе говорити, що місцем генезису слов'ян був весь простір від Дніпра до Одера. Приблизно такої ж точки зору дотримується В. Гензель³³. В. Георгієв також писав, що «прабатьківщина слов'янських мов» лежала між Одером і Десною³⁴. Такий же висновок про прабатьківщину слов'ян між Ельбою, Одером і Десною, виходячи з лінгвістичних даних, ще раніше зробив Ф. П. Філін³⁵.

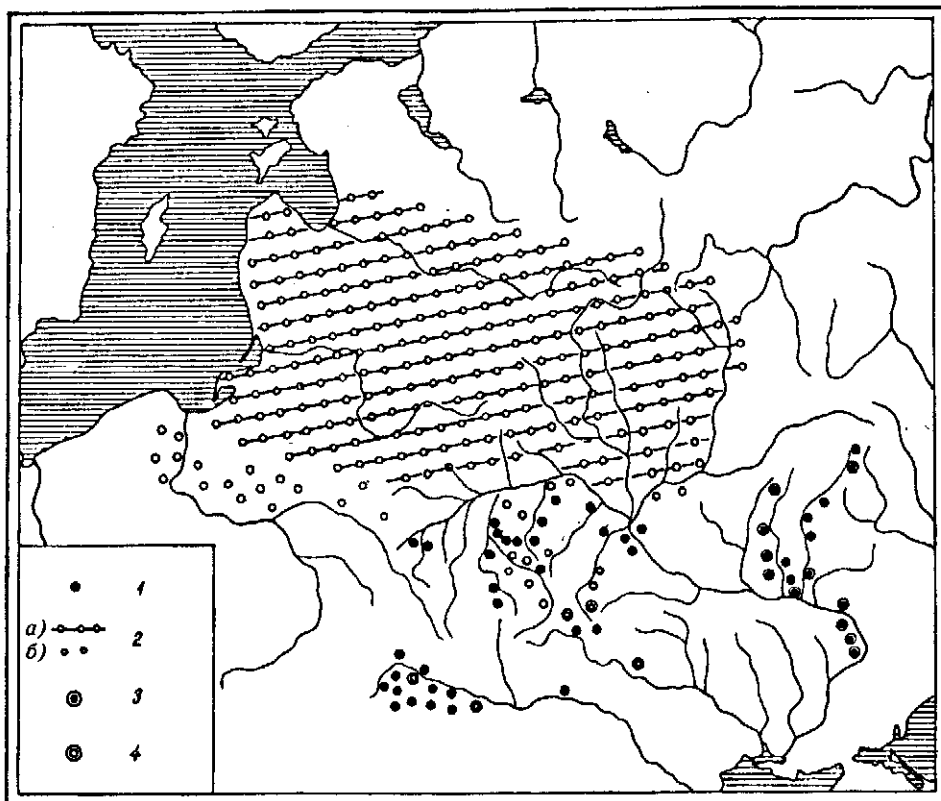

Рис. 1. Карта поширення архаїчних гідронімів за даними В. І. Топорова, О. М. Трубочова, А. Ванаса. 1 — слов'янські; 2 — балтські (а — мало, б — багато); 3 — іранські; 4 — фракійські.

Локалізація прабатьківщини слов'ян між Одером і Дніпром добре обґрунтовується, на думку Б. О. Рибаківа, виходячи з розміщення саме тут протягом останніх трьох-чотирьох тисячоліть великих культурних утворень, межі яких збігаються з областю розселення уже історичних слов'ян. До цих спільностей належать тшинецько-комарівська культура II тис. до н. е., пшеворсько-зарубинецька спільність — на рубежі ер і комплекс культур Прага-Корчак — в другій половині I тис. до н. е.³⁶, хоча між цими спільностями існують значні хронологічні лакуни і генетична спадкосмість між ними не завжди очевидна, в логічності такої постановці питань генези слов'ян у цій площині відмовити важко.

У розвиток цієї, на наш погляд, досить плідної думки ми можемо додати, що за останнє десятиріччя, дякуючи зусиллям археологів Прибалтики, Польщі, Білорусі та України вдалось визначити ще один, давніший культурний пласт, який повністю покриває ареали названих вище культур — Прага-Корчак, Пшевор-Заруб і тшинецько-комарівську культурну групу. Належить він до пізнього неоліту, тобто до IV — III тис. до н. е. У цей час ці простори заселяли численні племена чотирьох археологічних культур — нарвської, неманської, дніпро-донецької (пізній етап) і так званої культури гребінцевої кераміки Польщі³⁷ (рис. 2). Для всіх цих культур характерна звичайно гостродонна кераміка, прикрашена гребінцевим, рідше — накольчастим орнаментом. Відрізняючись деталями кераміки (форми посуду, мотиви і візерунки), ці культури створюють у межиріччі Вісли, Дніпра і Двини єдиний культурний масив (блок споріднених культур), який за багатьма ознаками докорінно відрізняється від культурних спільностей суміжних територій Європи.

Відкрити і вивчити блоки цих культур, які до нинішнього часу не врахо-

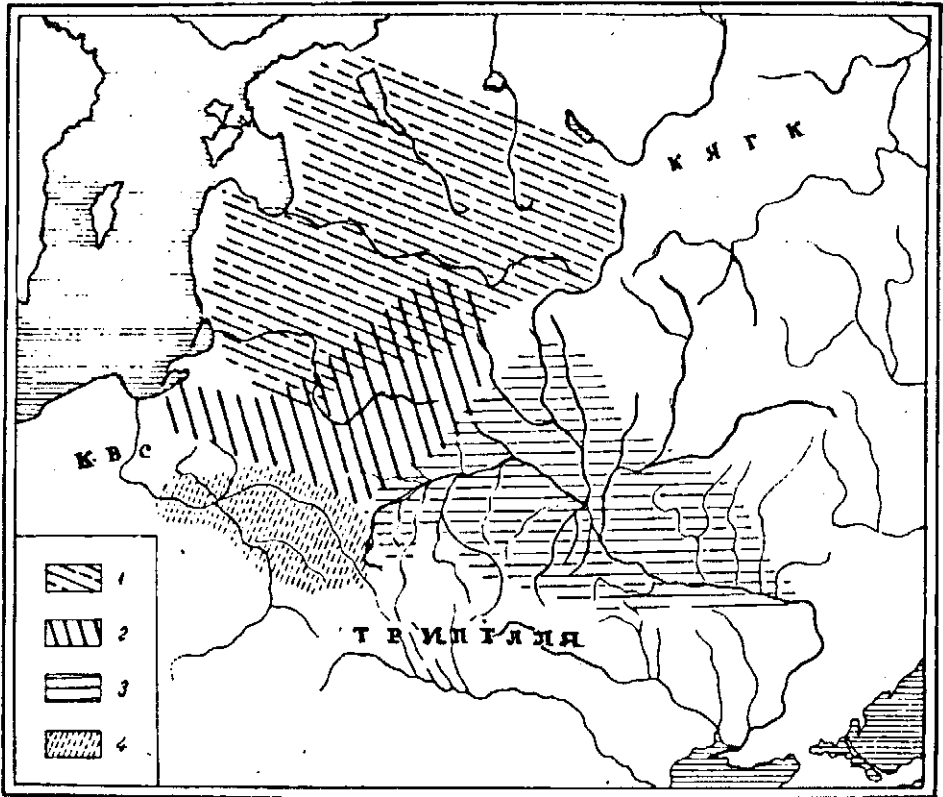

Рис. 2. Карта поширення культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки межиріччя Дніпра, Західної Двини і Вісли в другій половині IV—III тис. до н. е. 1 — нарвська; 2 — німанська; 3 — дніпро-донецька; 4 — гребінцевої кераміки Польщі.

вувались фахівцями при етногенетичних побудовах, — є важливим досягненням археологічної науки останніх десятиліть.

Численна людність з гребінцевою чи гребінцево-накольчастою керамікою мала осілий спосіб життя. Вона крім мисливства і рибальства уже знала також землеробство — Вита Литовська, Швентой³⁸ і скотарство — Камінь³⁹. Основним обрядом поховань у цих племен було випростане на спині трупопокладення. Всі вони були визначені як європеїди пізньокроманійонського антропологічного типу.

Наприкінці IV — першій половині III тис. до н. е. носії культур гребінцево-накольчастої кераміки сусідили з культурно чужим населенням, про що буде далі.

Згідно етнолінгвістичних карт, опублікованих К. Ф. Йогансоном, В. Гергівсвим та ін., на окресленій вище території поширення блока культур гребінцево-накольчастої кераміки мешкали носії прабалтійського і праслов'янського або ж балто-слов'янського діалекту⁴⁰. Цей факт територіального і хронологічного збігу лінгвістичних і археологічних даних, на наш погляд, показовий і, безумовно, може свідчити про важливу, якщо не основну, роль носіїв культур гребінцево-накольчастої кераміки у складанні прабалтійського і праслов'янського мовного масиву наприкінці IV—III тис. до н. е. Зрозуміло, що в даному випадку можна швидше говорити не про балтів і слов'ян як таких, а про їх мовних предків.

Про те, що такий збіг археологічних і лінгвістичних даних не є випадковим, свідчать і інші факти, що впливають із: а) аналізу конкретного археолого-лінгвістичного середовища неолітичного часу в Східній Європі (IV—III тис. до н. е.), б) ретроспективного вивчення шляхів генетичних зв'язків археологічних культур від ранньослов'янського часу до доби пізнього неоліту.

Нижче зупинимось на розгляді кожного з цих аспектів пошуку.

Археолого-лінгвістичне середовище в пізньому неоліті-енеоліті регіону.

Археолого-лінгвістичне середовище Східної Європи у IV—III тис. до н. е. вивчене досить добре не тільки в межах блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки, а і в його оточенні на заході, північному заході, півдні і південному заході, південному сході і північному сході, що має важливе значення для розуміння етногенетичних процесів і в самому регіоні наших досліджень (рис. 3).

На захід і північний захід від області блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки, в басейнах рік північного напрямку (Вісла, Одер, Ельба) Центральної Європи в IV—III тис. до н. е. розселилися численні племена культури лійчастого посуду (КЛП), яка вважається основною неолітичною культурою півночі Центральної Європи. Багато поселень КЛП відомі і у межиріччі Вісли і Західного Бугу, де вони часто трапляються впереміж зі стоянками культури гребінцевої кераміки Польщі. Південно-східна межа поширення пам'яток КЛП проходить по західних районах Волині і Поділля України⁴¹.

У басейні Ельби — Заале для кінця IV—III тис. до н. е. крім того, виділяється ще ряд неолітичних культур — баальберзька, вальтенісбург-бернбургська та ін., які за походженням і складом тісно пов'язані з КЛП⁴². У середині другої половини III тис. до н. е. від Вісли до Ельби поширюються пам'ятки нової досить колоритної культури кулястих амфор. Для останньої, як і для її попередників, були характерні, крім іншого, мегалітичні споруди у вигляді кам'яних гробниць, і можливо, святилищ. На пізніших етапах розвитку плем'я культури кулястих амфор проникло далеко на схід (Волинь, Подолія, Київське Подніпров'я) і на південь по Дністру аж до Румунії.

Всі названі вище культури іноді об'єднуються дослідниками в одне коло (блок) північноєвропейських («нордицьких») культур.

Про генезу і етнічну приналежність культур північноєвропейського кола написано багато і часто неоднозначно. Майже всі дослідники, однак, сходяться на тому, що їх носії уже були індосвропейцями⁴³. У розвитку культур цього кола відзначається генетична спадкованість⁴⁴. Деякі дослідники вбачають у носіях північноєвропейських культур мовних предків германців. В. Краузе, наприклад, писав, що прагерманці виникли в результаті змішування носіїв культури мегалітів (КЛП і ін.) і культури шнурової кераміки⁴⁵. У В. Б. Горнунга прагерманцями були носії баальберзької і вальтенісбург-бернбургської культур⁴⁶. До носіїв культури поодиноких могил (бойових сокир), генетично пов'язаної з культурою кулястих амфор, відносять генезис германців і Л. Кіліан⁴⁷. До цієї думки прислунаються і інші автори, в т. ч. О. Хайслер, Д. Я. Телегін⁴⁸.

К. Ф. Йогансон на етнолінгвістичній карті доби неоліту розміщує германців на півночі Центральної Європи, а В. Георгісв — у межиріччі Одера і Ельби, тобто на землях північноєвропейського кола культур. Якщо враховувати, що за лінгвістичними даними прагерманські племена були безпосередніми сусідами балто-слов'ян, то така локалізація мовних предків германців у середовищі культур північного кола, здається цілком логічною. Безпосереднє ж сусідство цієї етнолінгвістичної спільності з балто-слов'янською доводиться конкретною археолого-лінгвістичною ситуацією в цій частині Європи наприкінці IV—III тис. до н. е. Ми маємо на увазі наявність між ними безперечних запозичень у мові і культурі, про що пишуть і лінгвісти, і археологи. При цьому важливо підкреслити, що ці контакти між блоками етнокультурних спільностей мають дуже глибоку давність. Б. В. Горнунг⁴⁹ говорить, наприклад, про безперечні германо-балто-слов'янські мовні сходження, які передували початку експансії культур бойових сокир і шнурової кераміки в III тис. до н. е. На лексичні сходження у прагерманців і праслов'ян вказують і багато інших дослідників — Т. Лер-Славинський, В. Георгісв, Ф. П. Філін, не уточнюючи, однак, часу цих проявів⁵⁰.

Якщо ж лінгвістичні зіставлення вірні, що судячи за хронологією культур не виключається, то факти мовних германо-балто-слов'янських сходжень можуть бути доповнені археологічними даними, в тому числі наявністю куль-

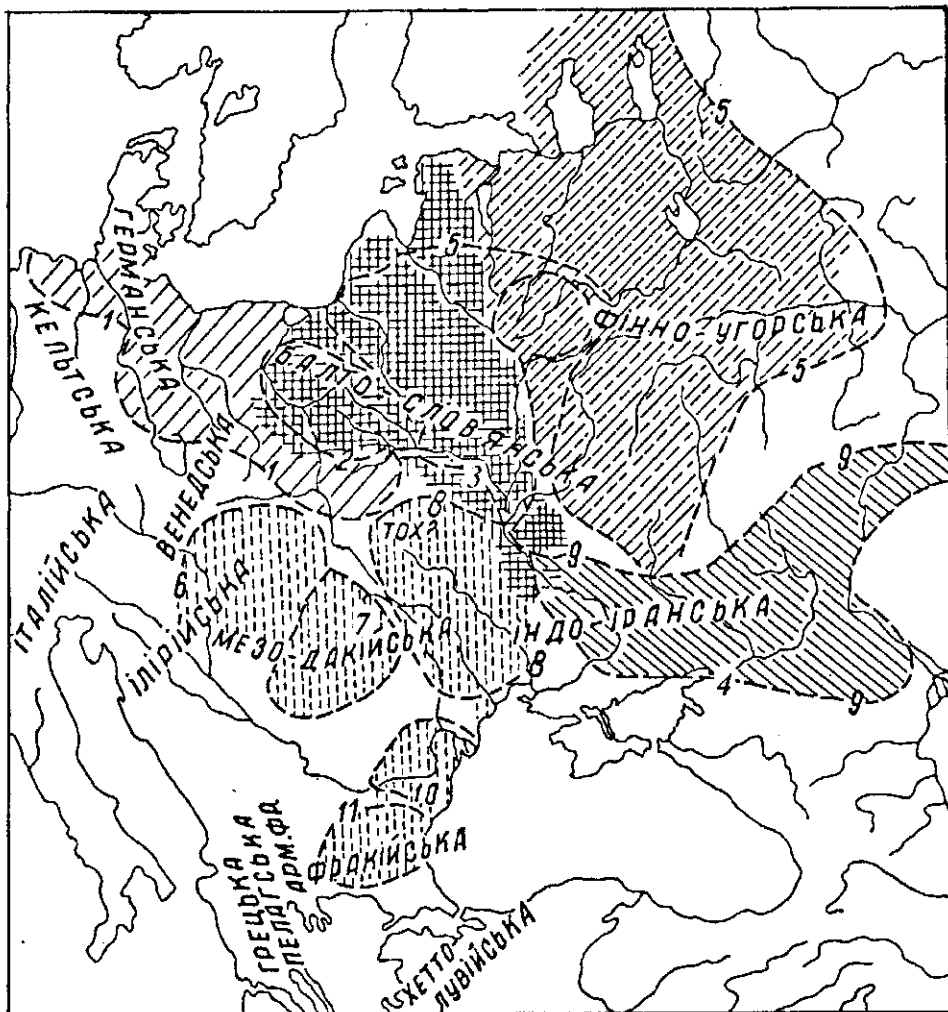

Рис. 3. Археологічні культури і лінгвістичні групи в другій половині IV—III тис. до н. е. 1 — культура лійчастого посуду; 2 — блок культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки; 3, 6, 7, 8, 10, 11 — Трипілля та інші культури західного походження; 4, 9 — стенові культури — середньодунайська, ранньоямна; 5 — культури ямково-гребінцевої кераміки.

турних контактів між носіями цих мовних груп. Ще доводиться, наприклад, безперечними контактами культури гребінцевої кераміки Польщі і дніпро-донської культури, з одного боку, культурою лійчастого посуду — з іншого і навпаки⁵¹. За обрядом поховання (випростане трупопокладення) всі ці культури (КЛП, нарвська, дніпро-донська) входять до однієї зони, а їх носії належать до числа північних європеоїдів пізньокроманійського типу.

На півдні і південному заході історичне оточення блоку неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки було вже зовсім іншим. Тут у другій половині V тис. до н. е. вони сусідили з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки, а потім в IV—III тис. до н. е. — з трипільським, тиським і лендельським середовищем; останні частково проникали і до межиріччя Вісли і Одра, розділяючи район поширення культур Центральної Європи і гребінцевої кераміки Польщі. У середині IV тис. до н. е. лендельські пам'ятки з'являються і на Поділлі в межах України. Все це були високорозвинені землеробсько-скотарські культури з розвиненим домобудуванням і керамічним виробництвом. Пізнішим з них уже була відома металургія міді. За характером господарства, складом матеріальної культури, віруваннями і антропологічними рисами носії цих культур зближуються між собою, але всі разом різко

відрізняються від примітивнішої гребінцево-накольчастої кераміки. Їм всім був притаманний обряд скорчених на боці поховань, антропологічно ця людність належить звичайно до середземноморського типу.

Генетичними коренями Трипілья з його розписною керамікою тягис до культур Балкан і Нижнього Подунав'я, а культури лінійно-стрічкової кераміки, тиська і лендельська — до Середнього Дунаю, де вони займають великі території. На думку фахівців ці області в неолітичний час і пізніше заселяли етнічно різні племена індоевропейської групи. К. Ф. Йогансон на Нижньому Подунав'ї, Прикарпатті і Балканах для цього часу розміщує фракійців, а на Середньому Дунаї — ілірійців, греків і італіків. Приблизно такої ж точки зору дотримується і В. Георгієв, розміщуючи лише ілірійців і італіків у Задунав'ї. Враховуючи географічний фактор і хронологію можна думати, що в районі поширення тиської і лендельської культур на Середньому Дунаї і в Прикарпатті мешкали ілірійці.

Одним із важливих досягнень лінгвістів останнього часу в галузі вивчення гідронімів є відкриття на правобережжі України цілої серії ілірійських (центральнєвропейських) і фракійських гідронімів⁵². Перших, які займають Верхнє Подністров'я і значну частину Волині, нараховується близько 40 — Іква, Лупатня, Отавії та ін. А всі назви водоймищ фракійського походження — Яніра, Альта Кодра, Ібр та ін. (всього понад 10) розташовані на південних територіях правобережного лісостепу і в степу.

Наведений автором аналіз поширення названих вище гідронімів і археологічних пам'яток всіх епох, починаючи з неоліту і закінчуючи епохою ранніх слов'ян, показав, що карта ілірійських гідронімів збігається лише з районом перебування носіїв трьох культур — лінійно-стрічкової кераміки, Ленделя і культури кулястих амфор, а фракійських — з трипільям. Враховуючи цей факт, а також те, що всі ці культури проникали до нас із заходу, тобто зі споконвічних ілірійських і фракійських територій, можна думати, що племена перших трьох культур могли бути ілірійцями, а трипільці — фракійцями⁵³.

Як перші, так і другі безпосередньо сусідили з праслов'янами в особі носіїв культур дніпро-донецької і гребінцевої кераміки Польщі, це ж стверджується і фактами лінгвістичних і археологічних контактів між ілірійцями і фракійцями з одного боку і праслов'янами — з іншого. Між слов'янами і ілірійцями, як зазначає Г. Крає з давнини існували тісні мовні контакти⁵⁴. Лінгвісти говорять про такі ж контакти між фракійцями і праслов'янами (Г. Лер-Славинський, Ф. П. Філін, Е. Бенвіст, Г. Крає та ін.).

Висновки лінгвістів значною мірою перегукуються з археологічними даними про безпосередні контакти Трипілья з дніпро-донецькою культурою. Відомо зокрема багато випадків проникнення до дніпро-донецького населення розписної трипільської кераміки⁵⁵ і навпаки — запозичення трипільцями у дніпро-донецького населення деяких рис поховального ритуалу⁵⁶.

На південному сході у степовому Подніпров'ї і Подонні культури гребінцево-накольчастої кераміки в IV—III тис. до н. е. межували з скотарськими культурами мідного віку — середньостогівською, потім ямною. На згадуваних вище лінгвістичних картах К. Ф. Йогансона та В. Георгієва в степовому межиріччі Дніпра і Волги розміщуються племена арійців або індо-іранців. На думку археологів ці племена наприкінці IV—III тис. до н. е. були носіями середньостогівської і ямної культур, що доводиться ретроспективним методом⁵⁷.

Про розселення в давнину в межах Подніпров'я і лівобережжя України іранських племен свідчить і наявність тут іранських гідронімів. За даними Г. Фасмера, О. М. Трубочова, О. С. Стрижака та ін. тут їх нараховується понад 30 — Хорол, Сула, Сейм, Надра, Овда та ін. За нашими спостереженнями більшість цих гідронімів слід пов'язувати зі скіфо-сарматською епохою⁵⁸. На думку дослідників, однак, тут присутні і більш ранні індоіранські гідроніми. Так, наприклад, Е. А. Грантовський вважає, що у Північному Причорномор'ї іраномовне населення, яке розмовляло на діалекті ще без скіфо-сарматських особливостей, мешкало уже в доскіфський час⁵⁹. В. І. Абасєв⁶⁰ припускає появу скіфсько-європейських ізоглос не пізніше II тис. до н. е., на думку Т. В. Гамкрелідзе і В. В. Іванова арійці проникли до Причорномор'я

не пізніше кінця IV тис. до н. е.⁶¹, тобто у період розселення тут перед'ямних і ямних племен. В. Георгієв пов'язує з індоіранцями «могили з вохрою» (ямників) і полтавкинців⁶².

На тісні мовні контакти між слов'янами і балтами — з одного боку і індоіранцями з іншого, що відбувалися в давні часи, вказують багато лінгвістів. Ф. П. Філін відзначає, що ці сходження мали місце ще в період існування загальнослов'янської мови. На його думку балто-слов'ян і індоіранців пов'язують не тільки лексика, але і фонетика⁶³. Зафіксовано мовні контакти балтів і індоіранців також і за даними гідроніміки⁶⁴. На підставі наявності ранньоіранських запозичень в фінно-угорській мові поява іранців в межиріччі Дніпра і Волги належить ще до III тис. до н. е.⁶⁵, тобто до ямного часу.

Відзначені лінгвістами слов'яно-іранські сходження у давнину повністю корелюються з безперечними контактами між археологічними культурами, наприклад, дніпро-донською і середньостогівською, зокрема, у спільних прийомах орнаментации посуду, його формах тощо⁶⁶. Між носіями цих культур відзначається подібність і за антропологічними даними⁶⁷.

На півночі і північному сході область пам'яток гребінцево-накольчатої кераміки змикалась у IV—III тис. до н. е. з районом поширення культур лісових рибалок і мисливців ямково-гребінцевої кераміки. Лінія розмежування між ними була не досить чіткою і, очевидно, не сталою. Загалом вона проходила десь в районі верхніх течій Дону, С. Дінця, Ворскли, Псла, на Сеймі, по середній і верхній Десні, а далі — по верхів'ях Волги-Оки і Західній Двині. Усі лінгвісти більш-менш одноставно вважають, що племена ямково-гребінцевої кераміки були носіями фінно-угорської мови, яка склалася не пізніше III тис. до н. е.⁶⁸. Ці висновки одержали визнання і у багатьох археологів⁶⁹.

Про сусідство балто-слов'янського і фінно-угорського етносів свідчать і численні мовні збіги, а також контакти в царині культури. П. А. Арісте підкреслює, що зближення прибалтійських фінно-угрів зі слов'янами почалося раніше, ніж з германцями. За спостереженням Г. С. Кнабе у фінно-угрів 15% лексичних балтійських запозичень, які виникли ще на етапі існування спільнобалтійської чи балто-слов'янської мови. Археологам добре відома типологічна близькість багатьох матеріалів культур гребінцево-накольчатої і ямково-гребінцевої кераміки. До речі, до недавнього часу всі вони розглядались у межах однієї культури.

Про розселення у давнину фінно-угрів на північний схід від слов'ян і балтів свідчить і наявність на Сожі, Сеймі та у верхів'ях Псла і Сули західно- і східнофінських гідронімів. За О. М. Трубочовим їх тут нараховується близько десяти. Їх виникнення тут слід пов'язувати з розселенням за неоліту племен лісових мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою.

Наведені вище лінгвістичні і археологічні дані безперечно свідчать про те, що прабалти й праслов'яни в кінці IV—III тис. до н. е. мешкали в оточенні предків германців, фракійців, ілірійців, індоіранців і фінно-угрів, які були носіями вказаних археологічних культур. Таким чином племена гребінцево-накольчатої кераміки досить тривалий час і на значній території являли собою свосвідний «культурно-лінгвістичний бар'єр» між цими спільностями (рис. 3). Причому існування такого бар'єру доводиться не тільки наявністю зв'язків балто-слов'ян з сусідніми спільностями, а і відсутністю, що теж дуже важливо, будь-яких культурно-етнічних контактів між спільностями, розміщеними на периферії ("по діагоналі") цього культурно-лінгвістичного бар'єру. Вони, наприклад, повністю відсутні між культурою лійчастого посуду і середньостогівською та ямною, трипільською і культурами ямково-гребінцевої кераміки тощо. З цими археологічними фактами цілком корелюються висновки лінгвістів про відсутність мовних збігів між носіями «діагонально розміщених» культур — германців з індоіранцями, чи фракійців і ілірійців — фінно-уграми.

Зроблені вище висновки про початок складання праслов'янської та прабалтійської спільностей ще в IV—III тис. до н. е. в середовищі блоку культур гребінцево-накольчатої кераміки в межиріччі Дніпра, Вісли і Двини знаходять підтвердження і при ретроспективному розгляді генетичних зв'язків між

культурами від ранньослов'янської епохи до періоду міді-бронзи цього регіону, про що йтиметься в другому розділі праці.

Примітки

- ¹ Лер-Славинский Т. К. К современному состоянию проблемы происхождения славян.— Вопросы языкознания.— № 4.— 1960.— С. 20—30.
- ² Кнабе Г. С. К вопросу о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА.— 1959.— № 3.
- ³ Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.— 1982.— № 2, 3.
- ⁴ Горнунг Б. В. Из истории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.
- ⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 154.
- ⁶ Krause W. Das Irische Volk.— Cttingen, 1940.
- ⁷ Meier E. Die Indogermanfrage.— Marburg, 1948.
- ⁸ Георгиев В. И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию.— М., 1958.— С. 314.
- ⁹ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху.— М., 1952.— С. 260.
- ¹⁰ Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении уральской этнической (языковой) общности // Вопросы финно-угорского языкознания.— Ижевск, 1967.— Вып. IV.— С. 863.
- ¹¹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы II.— Тбилиси, 1984.— С. 1328.
- ¹² Третьяков П. И. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге.— М., 1966.— С. 306; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 606; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 209.
- ¹³ Горнунг Б. В. Указ. соч.— С. 16, 35.
- ¹⁴ Георгиев В. И. Указ. соч.— С. 224.
- ¹⁵ Лер-Славинский Т. Указ. соч.— С. 23.
- ¹⁶ Мажюлис В. Лингвистические заметки по балтийскому этногенезу.— М., 1964.
- ¹⁷ Брюсов А. Я. Указ. соч.— С. 254.
- ¹⁸ Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья.— Минск, 1976.— С. 127.
- ¹⁹ Лозе И. А. Поздний неолит и ранняя бронза лубанской равнины.— Рига, 1979.— С. 200.
- ²⁰ Чернявский М. М. Неолит белорусского Полеманья.— Минск, 1979.— С. 86.
- ²¹ Гурина Н. И. Из истории древних племен западных областей СССР // МИА.— 1967.— № 144.— С. 207.
- ²² Римантене Р. К. К вопросу об образовании балтов // Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии.— Рига, 1980.
- ²³ Микляев А. М. Памятники каменного века и периода бронзы в бассейне верхнего течения Западной Двины.— Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1971.— С. 24.
- ²⁴ Крайнов Д. А. Фатьяновская культура в этногенезе балтов // Из древнейшей истории балтских народов.— Рига, 1980.— С. 36—46.
- ²⁵ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— С. 258.
- ²⁶ Топоров В. М., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 267; Трубачев О. Н. Название рек правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 290.
- ²⁷ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К., 1963.— С. 111.
- ²⁸ Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньо-дніпровського Правобережжя.— К., 1967.— С. 203.
- ²⁹ Ванagas А. П. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // Этнографический аспект этнической истории балтских народов.— Рига, 1980.
- ³⁰ Филли Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.—Л., 1962.
- ³¹ Hensel W. Skand ovzyzly Slowiane.— Wroclaw, 1984.— S. 144—154.
- ³² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 217.
- ³³ Hensel W. Op. cit.— S. 190.

* Продовження дивись у наступному номері.

- 34 *Георгиев В. И.* Указ. соч.— С. 240.
- 35 *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 123.
- 36 *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 222, 223.
- 37 *Rimantiene R.* Akmens Lietuvoje.— Wilnius, 1984.— 342 с.; *The Neolithic in Poland.*— Warszawa, 1970.— С. 520; *Телегин Д. Я.* Вказ. праця.— С. 207.
- 38 *Римантене Р. К.* Начало земледелия в Прибалтике // *Задачи советской археологии.*— Тезисы.— М., 1987.— С. 212, 213.
- 39 *Исаенко В. Ф.* Указ. соч.
- 40 *Aberg N.* Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa werend Stenzeit.— Leipzig, 1918.— Tabl. VII; *Георгиев В. И.* Проблема возникновения индоевропейских языков // *Вопросы языкознания.*— 1956.— № 1; *Hensel W.* Op. cit.— С. 16.
- 41 *Jazdzvski K.* Die Trichrevbecherkultur west und Mittelpolen.— Poznan, 1936.— 457 с; *Prahistoria siem Polskich II.*— Warszawa, 1979.— С. 452; *Археология Украинской ССР.*— К., 1985.— Т. 1.— С. 564.
- 42 *Behrens H.* Die Iunasteinzeit im Mittelteilbe-Saale-Leliet.— Berlin, 1976.— 366 с; *Севешников И. К.* Культура шаровидных амфор // *САИ.*— 1983.— В 1—27.— С. 85.
- 43 *Behrens H.* Op. cit.— S. 320; *Горнунг Б. В.* Указ. соч.
- 44 *Ibid.*— S. 124.
- 45 *Krause W.* Op. cit.
- 46 *Горнунг Б. В.* Указ. соч.— С. 71.
- 47 *Killian L.* Zun ursprung der Germanen.— Bonn, 1988.
- 48 *Рец*, на кн. Л. Киллиана див.: *Телегин Д. Я.* Killan L. Zun ursprung der Germanen.— Bonn, 1988 // *Археология.*— 1991.— № 3.— С. 113—115.
- 49 *Горнунг Б. В.* Указ. соч.— С. 50.
- 50 *Лер-Славинский Т.* Указ. соч.; *Георгиев В. И.* Исследования...; *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 38.
- 51 *The Neolithic in Poland...*— S. 256; *Lichardus I.* Russen Gatersleben-Baalberg // *Saarbricken Beitrage Aeltertumkunds*, 17.— Bonn, 1976; *Долуханов П. М., Третьяков В. П.* Днепро-донецкий неолит и культура воронковидных кубков к северу от Карпат.— XIX, 1979.— С. 37—50.
- 52 *Трубачев О. Н.* О названиях рек...
- 53 *Телегин Д. Я.* Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережья Украины в свете археологических исследований // *ВЯ.*— № 4.— 1990.— С. 46—59.
- 54 *Krahe H.* Serache und Vorzeit.— Heidelberg, 1954.— 110 с.
- 55 *Телегин Д. Я.* Днепро-Донецька культура.— С. 192—194.
- 56 *Круц В. А.* Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 158.
- 57 *Мерперт Н. Я.* Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века // *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.*— М., 1984.— С. 234—244; *Грантовский Э. А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М., 1970.
- 58 *Телегин Д. Я.* Иранские гидронимы на Левобережье Днепра и археологические культуры // *ВЯ.*— № 2.— 1993.— С. 69—79.
- 59 *Грантовский Э. А.* «Серая керамика», «расписная керамика» и индоевропейцы // *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.*— М., 1981.— С. 245—272.
- 60 *Абаев В. Н.* Скифо-европейские гидоглосы.— М., 1965.— 168 с.
- 61 *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Указ. соч.— С. 282.
- 62 *Георгиев В. И.* Исследования...— С. 282.
- 63 *Филин Ф. П.* Указ. соч.— С. 421.
- 64 *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Указ. соч.— С. 231.
- 65 *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Указ. соч.— С. 934.
- 66 *Телегин Д. Я.* Середньостопівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 147—149.
- 67 *Потехина И. Д.* О носителях культуры Средний стог II по антропологическим данным // *СА.*— № 1.— 1983.— С. 144—154.
- 68 *Бубрих Д. В.* О советском финно-угороведении // *СЭ.*— 1949.— № 2; *Аристе П. А.* Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития // *Вопросы этнической истории эстонского народа.*— Таллин, 1956.— С. 9.
- 69 *Моора Х. А.* Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии // *Вопросы истории эстонского народа.*— Таллин, 1956.— С. 65; *Янитс Л. Ю.* Поселения эпохи неолита и раннего металла в Приустье р. Эмайыги.— Таллин, 1959.— С. 256; *Брюсов А. Я.* Указ. соч.— С. 254.

Д. Я. Телегин

О РОЛИ НОСИТЕЛЕЙ НЕОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ДНЕПРО-ДВИНСКОГО РЕГИОНА В ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: БАЛТЫ И СЛАВЯНЕ

Работа посвящена актуальной проблеме роли первобытного населения юго-запада Восточной Европы в сложении праславянского и прабалтийского языковых диалектов индоевропейской общности. Автор отстаивает мнение о важной роли в этом процессе блока неолитических культур региона с гребенчатой и гребенчато-накольчатой керамикой. Структурно работа состоит из двух частей. В первой из них идет речь о комплексном анализе археологических и гидронимических данных, что позволяет рассматривать носителей блока неолитических культур в своей основе языковых предков балтов и славян, как своеобразный «культурно-лингвистический барьер» между предками германцев, иллирийцев, фракийцев, индоевропейцев и финно-угров. Во второй части, которая будет опубликована в следующем выпуске «Археологич», автор рассматривает проблему генезиса балтов и славян путем ретроспективного анализа генетических связей культур региона от раннего средневековья до позднего неолита и медного века.

D. Ya. Telegin

ON THE ROLE OF CARRIERS OF NEOLITHIC CULTURES OF THE DNIEPER-DVINA REGION IN THE ETHNOGRAPHIC PROCESSES: BALTS AND SLAVS

The paper is devoted to the urgent problem on the role of the primitive population of the South-West of Eastern Europe in formation of pra-Slavonic and pra-Baltic language dialects of the Indo-European community. The author upholds the principle on the important role played in this process by a unit of neolithic cultures with crest-like and crest-like-prickled pottery. The paper consists of two parts. The first part describes a complex analysis of archaeological and hydronymic findings. The analysis permits considering carriers of the system of neolithic cultures, i. e. language ancestors of the Balts and Slavs, as a peculiar cultural-linguistic barrier: between ancestors of the Germans, Illirians, Frakians, Indo-Iranians and Finns-Hungarians. The second part of the paper will be published in the next issue of journal «Archeology». In the part published now the author treats the problem on genesis of the Balts and Slavs using the retrospective analysis of genetic relations between cultures of the region from the early Middle Ages to the late neolithic and copper ages.

Одержано 10.05.94

ЗІСТАВЛЕННЯ СВІДЧЕНЬ АНТИЧНИХ АВТОРІВ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ КОЧОВИХ СКІФІВ НА ПАМ'ЯТКАХ ТОРЕВТИКИ

М. В. Русяєва

У статті подано порівняльну характеристику свідчень античних авторів із зображеннями скіфів на пам'ятках торевтики.

В античній літературній традиції залишилось чимало різноманітних свідчень про кочових скіфів. Основні з них були записані логографами та істориками VI—IV ст. до н. е.— в період найінтенсивніших економічних відносин еллінів Північного Причорномор'я зі своїми найближчими сусідами¹. Проте конкрет-

© М. В. РУСЯЄВА, 1996